

ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ | RESEARCH PAPER

Σχέσεις ανάμεσα στο νόημα στη ζωή, τη θρησκευτικότητα και την ικανοποίηση από τη ζωή σε οικογένειες ατόμων με αναπηρία

Μαρία ΠΛΑΤΣΙΔΟΥ¹, Λευκοθέα ΚΑΡΤΑΣΙΔΟΥ¹, Αγγελική ΠΕΤΡΙΔΟΥ²¹ Τμήμα Εκπαιδευτικής & Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, Ελλάδα² Εκπαιδευτικός

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

ικανοποίηση από τη ζωή,
θρησκευτικότητα,
νόημα στη ζωή
οικογένειες ατόμων με
αναπηρία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το νόημα στη ζωή και η θρησκευτικότητα έχει βρεθεί ότι σχετίζονται θετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή σε άτομα με αναπηρία (ΑμεΑ) ή σε μέλη των οικογενειών τους. Στην παρούσα έρευνα εξετάζεται αν η παρουσία ή/και η αναζήτηση νοήματος διαμεσολαβούν στη σχέση της θρησκευτικότητας (που εξετάζεται ως "πίστη στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη" και "συμμετοχή σε θρησκευτικές πρακτικές") με την ικανοποίηση από τη ζωή που βιώνουν μέλη οικογενειών με ΑμεΑ (που περιλαμβάνει την "ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή", το "αίσθημα του ανήκειν" και την "ικανοποίηση από τους στόχους"). Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι συμμετέχοντες ($N = 101$) βιώνουν την παρουσία νοήματος σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι αναζητούν νόημα στη ζωή τους, έχουν μέτρια επίπεδα θρησκευτικότητας και είναι αρκετά ικανοποιημένοι από τη ζωή τους. Η παρουσία νοήματος είχε υψηλότερες συσχετίσεις με όλες σχεδόν τις εξεταζόμενες υποκλίμακες από ό,τι η αναζήτηση νοήματος. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν γενικά την υπόθεση ότι το νόημα στη ζωή διαμεσολαβεί σε υψηλό βαθμό στη σχέση της θρησκευτικότητας με την ικανοποίηση από τη ζωή που βιώνουν τα μέλη οικογενειών με ΑμεΑ. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι η παρουσία νοήματος (αλλά όχι και η αναζήτηση) αποτελεί μια ισχυρή διαμεσολαβητική μεταβλητή στη σχέση ανάμεσα στην πίστη στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη και τη συνολική ικανοποίηση από τη ζωή, καθώς και τις διαστάσεις της "ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή", "αίσθημα του ανήκειν" και "ικανοποίηση από τους στόχους". Αντίθετα, η παρουσία νοήματος δεν διαμεσολαβεί στη σχέση ανάμεσα στην ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές και στην ικανοποίηση από τη ζωή. Τα ευρήματα αυτά αναμένεται να είναι χρήσιμα για την υποστήριξη των οικογενειών με ΑμεΑ από τους ειδικούς της ψυχικής υγείας.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Μαρία Πλατσίδου,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,
Εγνατία 156,
Θεσσαλονίκη 54006
email: platsidou@uom.edu.gr

Εισαγωγή

Η σχέση μεταξύ νοήματος στη ζωή (meaning in life), θρησκευτικότητας (religiosity) και υποκειμενικής ευζωίας (subjective wellbeing) είναι περίπλοκη και δυναμική. Γίνεται δε ακόμα πιο σύνθετη όταν επιχειρείται να μελετηθεί σε οικογένειες που συμβιών με ένα άτομο με αναπηρία (ΑμεΑ). Η ύπαρξη ενός ΑμεΑ σε μια οικογένεια μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για τα υπαρξιακά ερωτήματα που σχετίζονται με το νόημα στη ζωή (π.χ., «Γιατί αυτό; Γιατί σε μένα;») και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις (π.χ., «Είναι αυτό μια τιμωρία από τον Θεό; Είναι

το θέλημα του Θεού;») (Russell et al., 2006). Αργά ή γρήγορα, τα μέλη της οικογένειας επιδίδονται στην προσπάθεια να απαντήσουν σε αυτές τις ερωτήσεις, δηλαδή να βρουν -ή να επαναπροσδιορίσουν- το νόημα στο γεγονός που ενέσκηψε στη ζωή τους και πιθανόν τους προκαλεί στρες. Η απόδοση νοήματος παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ανάκαμψης μετά από γεγονότα όπως η αναπηρία (Park & George, 2013). Τα άτομα που δεν βιώνουν νόημα απειλούνται περισσότερο από παρόμοια γεγονότα ζωής από ό,τι εκείνα που έχουν έντονη αίσθηση νοήματος στη ζωή (Park & Baumeister, 2016). Η θρησκευτικότητα μπορεί να είναι ένας σημαντικός πόρος για τα μέλη των οικογενειών με ΑμεΑ που προσφεύγουν στην πίστη ως πηγή δημιουργίας νοήματος και στη συμμετοχή στην εκκλησιαστική ζωή και δραστηριότητα ως πηγή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης από άλλους πιστούς (Koenig, 2015· Marquez-Gonzalez et al., 2012).

Η αίσθηση νοήματος και σκοπού στη ζωή και η θρησκευτική πίστη και εμπειρία φαίνεται ότι ασκούν σημαντική επίδραση, ιδιαίτερα στη ζωή των ατόμων που βιώνουν έντονο στρες (Park, 2010· Park & George, 2013). Μέχρι στιγμής, η διεθνής βιβλιογραφία έχει -σε περιορισμένη έκταση- ερευνήσει το νόημα στη ζωή ως πιθανό διαμεσολαβητή στη σχέση μεταξύ θρησκευτικότητας και υποκειμενικής ευζωίας στα ίδια τα άτομα που μπορεί να βρίσκονται ή όχι σε συνθήκες στρες (π.χ., Chamberlain & Zika, 1988· Steger & Frazier, 2005). Ωστόσο, η διερεύνηση των παραπάνω σχέσεων σε οικογένειες με ΑμεΑ δεν έχει τύχει ανάλογης προσοχής τα τελευταία χρόνια. Αυτό επιχειρεί να εξετάσει η παρούσα έρευνα, δηλαδή, τον ρόλο που παίζει το νόημα στη ζωή στη σχέση της θρησκευτικότητας με την ικανοποίηση από τη ζωή, η οποία αποτελεί μία από τις εκφάνσεις της υποκειμενικής ευζωίας (Diener & Ryan, 2009) σε οικογένειες με ΑμεΑ.

Νόημα στη ζωή, θρησκευτικότητα και υποκειμενική ευζωία

Το νόημα στη ζωή αντικατοπτρίζει την υποκειμενική εμπειρία (την ουσία και την αίσθηση) της σημασίας που αποδίδει κάποιος στη ζωή του (Park, 2010· Steger, 2009). Αναφέρεται, επίσης, στον βαθμό στον οποίο τα άτομα έχουν κάποιο σκοπό ή έναν πρωταρχικό στόχο στις ζωές τους, όποιος κι αν είναι αυτός (Schnell, 2021). Συμπεριληπτικά, το νόημα στη ζωή μπορεί να οριστεί ως το εύρος στο οποίο τα άτομα κατανοούν ή βλέπουν σημασία στη ζωή τους, σε συνάρτηση με τον βαθμό στον οποίο έχουν κάποιο σκοπό, καθήκον ή κυρίαρχο στόχο στη ζωή τους (Steger, 2009).

Ο Steger και οι συνεργάτες του (Steger et al., 2006) διακρίνουν δύο διαστάσεις στην εν λόγω έννοια: (α) Η ύπαρξη νοήματος αναφέρεται στην υποκειμενική αίσθηση της παρουσίας νοήματος στη ζωή, που διευκολύνει το άτομο να κατανοεί τον εαυτό του, τον κόσμο που το περιβάλλει και τη θέση του μέσα σε αυτόν (Steger et al., 2008). Συχνά, η ύπαρξη (ή παρουσία) νοήματος ταυτίζεται με την έννοια της ζωής με νόημα (meaningful life). (β) Η αναζήτηση νοήματος αφορά στον βαθμό εμπλοκής ενός ατόμου στην επιδίωξη νοήματος στη ζωή, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει την επιθυμία και τις προσπάθειές του να ανακαλύψει νόημα στη ζωή του ή να βελτιώσει την κατανόηση του νοήματος που ήδη βιώνει (Heine et al., 2006· Steger et al., 2008).

Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές (π.χ., Seligman, 2011), το νόημα ζωής αποτελεί κεντρικό πυλώνα της υποκειμενικής ευζωίας. Πλήθος ευρημάτων δείχνουν ότι η παρουσία νοήματος συνδέεται με υψηλότερα επίπεδα υποκειμενικής ευζωίας (π.χ., Pezirkianidis et al., 2016), ενώ σε κάποιες έρευνες η αναζήτηση νοήματος στη ζωή σχετίζεται θετικά με την κατάθλιψη και το άγχος (Steger et al., 2009) και άλλες ενδείξεις χαμηλής υποκειμενικής ευζωίας (Park et al., 2010). Ειδικότερα, η παρουσία νοήματος σχετίζεται ισχυρά, ενώ η αναζήτηση νοήματος σχετίζεται ισχνά, με την ικανοποίηση από τη ζωή (Abu-Raiya et al., 2020). Όμως, και η αναζήτηση νοήματος μπορεί να σχετίζεται θετικότερα με την υποκειμενική ευζωία (υψηλότερη ικανοποίηση από τη ζωή και αίσθημα ευτυχίας, και χαμηλότερη κατάθλιψη), αλλά μόνο ανάμεσα σε αυτούς που έχουν ήδη βρει ένα σημαντικό νόημα στη ζωή τους (Park et al., 2010).

Η θρησκευτικότητα θεωρείται ένα σημαντικό μέσο για την κατασκευή νοήματος στη ζωή (Koenig, 2015· Marquez-Gonzalez et al., 2012· Park, 2005). Ερευνητικά ευρήματα έχουν δείξει ότι η πίστη στον Θεό (που αποτελεί διάσταση της θρησκευτικότητας) όπως και η πίστη σε μια υπερφυσική πραγματικότητα (που είναι μια διάσταση της πνευματικότητας) αποτελούν μία από τις πέντε κατηγορίες πηγών νοήματος (Schnell, 2021). Η θρησκευτικότητα δίνει στους ανθρώπους μια αίσθηση νοήματος και σκοπού στη ζωή και παρέχει ένα πλαίσιο συνοχής και δημιουργίας νοήματος όταν εμφανίζονται αντιξοότητες. Συνεπώς, δεν αποτελεί έκπληξη ότι έχουν

βρεθεί θετικές συσχετίσεις μεταξύ του νοήματος στη ζωή και των διαφόρων μετρήσεων και δεικτών της θρησκευτικότητας και της υποκειμενικής ευζωίας.

Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι το νόημα στη ζωή συσχετίζεται θετικά με την ενδογενή (intrinsic) θρησκευτικότητα [που, σύμφωνα με τους Allport και Ross (1967), νοείται ως μια ειλικρινής πίστη και αφοσίωση στη θρησκεία], αλλά όχι και με την εξωγενή (extrinsic) θρησκευτικότητα [όπου η θρησκεία χρησιμοποιείται ως μέσο για άλλους σκοπούς] (Chamberlain & Zika, 1988· Martos et al., 2010). Επιπλέον, το νόημα στη ζωή συνδέεται θετικά με διαστάσεις της υποκειμενικής ευζωίας όπως η ικανοποίηση από τη ζωή και το θετικό συναίσθημα (Park, 2010). Τα άτομα που βιώνουν υψηλά ή μέτρια επίπεδα νοήματος αναφέρουν υψηλότερη ικανοποίηση από τη ζωή τους, καθώς και καλύτερη ποιότητα ζωής (Abu-Raiya et al., 2020· Russell et al., 2006).

Αλλά και η θρησκευτικότητα σχετίζεται θετικά με την ευζωία και το θετικό συναίσθημα (George et al., 2002· Van Cappellen et al., 2021). Όπως διαπιστώθηκε, η πίστη στον Θεό και, σε μικρότερο βαθμό, η ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές σχετίζονται θετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή και αρνητικά με τη γενική ανησυχία (Platsidou, 2013). Τα θρησκευόμενα άτομα μπορεί να νιώθουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη ζωή τους, καθώς αντλούν νόημα από τα θρησκευτικά τους συναισθήματα και δραστηριότητες (Steger & Frazier, 2005· Tiliouine & Belgoumid, 2009). Ωστόσο, η θρησκευτικότητα φαίνεται ότι έχει ισχυρότερες σχέσεις με το νόημα στη ζωή παρά με την ευζωία (Chamberlain & Zika, 1992).

Στην προσπάθεια να αποσαφηνιστεί η σχέση μεταξύ θρησκευτικότητας και υποκειμενικής ευζωίας, η έρευνα έχει προσδιορίσει ορισμένους παράγοντες ως σημαντικούς διαμεσολαβητές ή ρυθμιστές αυτής της σχέσης, όπως οι συμπεριφορές και οι συνήθειες υγιεινής, η κοινωνική υποστήριξη, ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά όπως αυτοεκτίμηση και αυτοαποτελεσματικότητα, καθώς και η αίσθηση νοήματος και συνοχής ενώπιον των προκλήσεων της ζωής (George et al., 2002). Ειδικότερα, έχει διαπιστωθεί ότι το νόημα στη ζωή είναι ένας σημαντικός παράγοντας που συνδέει τη θρησκευτικότητα με την ψυχική υγεία και την ευζωία. Μελέτες που διεξήχθησαν σε μητέρες που μένουν στο σπίτι (Chamberlain & Zika, 1988) και σε φοιτητές (Steger & Frazier, 2005) έχουν δείξει ότι η παρουσία νοήματος στη ζωή διαμεσολαβεί στη σχέση μεταξύ της ενδογενούς θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή, καθώς επίσης και στη σχέση μεταξύ των καθημερινών θρησκευτικών συμπεριφορών και της ευζωίας. Αυτές οι μελέτες έχουν προσφέρει σημαντική γνώση σχετικά με τη σύνδεση της θρησκευτικότητας με την ικανοποίηση από τη ζωή στα άτομα που μπορεί να βιώνουν αγχογόνες συνθήκες. Συγχρόνως, δημιουργούν το ερώτημα εάν ισχύουν τα ίδια για τα μέλη των οικογενειών που ίσως βιώνουν το στρες της συμβίωσης με ένα ΑμεΑ.

Υποκειμενική ευζωία, νόημα στη ζωή και θρησκευτικότητα σε οικογένειες με ΑμεΑ

Είναι γεγονός ότι συχνά η αναπηρία επιβάλλει νέες και πολύπλοκες απαιτήσεις, σε πρακτικό και συναισθηματικό επίπεδο, τόσο στο ΑμεΑ όσο και στην οικογένειά του. Οι απαιτήσεις αυτές δεν σχετίζονται αναγκαστικά με την οργανική βλάβη αυτή καθαυτή ή με το ΑμεΑ, αλλά και με συστημικές και κοινωνικές ελλείψεις στην οργάνωση και την υποστήριξη τόσο των αναπήρων όσο και των οικογενειών τους, οι οποίες αυξάνουν το στρες της επιβίωσης και της συμβίωσης με πολλούς τρόπους και επιβάλλουν φυσικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς περιορισμούς στο ΑμεΑ και στην οικογένεια (Kimberlin, 2009· Oliver & Barnes, 2010).

Με την έννοια αυτή, η ύπαρξη ενός ΑμεΑ σε μια οικογένεια ίσως είναι ένας γενεσιουργός παράγοντας - έντονου ή έστω μέτριου- βαθμού στρες, ανάλογα με τη σοβαρότητα και την κατηγορία της αναπηρίας, τις διαθέσιμες υποστηρικτικές δομές κ.τ.λ. Αυτό αντανακλάται στα ευρήματα σχετικών ερευνών που έδειξαν ότι οι γονείς (κυρίως μητέρες) παιδιών με νοητική αναπηρία ανέφεραν χαμηλότερα επίπεδα υποκειμενικής ευζωίας από ό,τι οι γονείς παιδιών τυπικής ανάπτυξης (Norlin & Broberg, 2013· Olsson & Hwang, 2006· Van Riper et al., 1992). Παρόλα αυτά, στην έρευνα των Olsson και Hwang (2006) το 67,7% των μητέρων παιδιών με νοητική αναπηρία ανέφεραν υψηλά επίπεδα υποκειμενικής ευζωίας. Άλλες έρευνες διαπίστωσαν ότι οι οικογένειες με ΑμεΑ βιώνουν μικρότερη ικανοποίηση από τη ζωή, καθώς νιώθουν κοινωνικά απομονωμένες, και βιώνουν περισσότερο άγχος από τις οικογένειες χωρίς ΑμεΑ (Baran et al., 2020· Tunali & Power, 1993). Το άγχος αυτό μπορεί να συνδέεται με αισθήματα γονεϊκής ανικανότητας να προσφέρουν φροντίδα και επηρεάζει την ευζωία όλης της οικογένειας (Dellve et al., 2006). Ως προς τις διαφορές φύλου, στην έρευνα των Sloper, Knussen, Turner

και Cunningham (1991) που έγινε σε οικογένειες με παιδιά με σύνδρομο Down, διαπιστώθηκε ότι οι μητέρες ανέφεραν χαμηλότερα επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή και υψηλότερο άγχος από ό,τι οι πατέρες.

Η διεθνής βιβλιογραφία εστιάζει στη μελέτη των γονέων παιδιών με αναπηρία και ειδικότερα στις μητέρες. Ωστόσο, είναι εξίσου σημαντική η μελέτη των επιπτώσεων και σε άλλα μέλη της οικογένειας, όπως τα αδέρφια των ΑμεΑ, αλλά και τα παιδιά που έχουν γονείς με αναπηρία. Για παράδειγμα, έρευνες που έγιναν σε αδέρφια ατόμων με αναπηρία ή χρόνιες ασθένειες έδειξαν ότι αυτά βιώνουν χαμηλότερα επίπεδα υποκειμενικής ευζωίας από ό,τι οι συνομήλικοί τους που δεν συμβιώνουν με ΑμεΑ, χωρίς όμως τα επίπεδα αυτά να χειροτερεύουν με την πάροδο του χρόνου (Dykens, 2005· Fisman et al., 2000). Βέβαια, είναι πιθανό τα αδέρφια να βιώνουν τόσο επιβαρυντικές όσο και θετικές συνέπειες λόγω αυτής της συμβίωσης, καθώς διαπιστώθηκε ότι έχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να προσαρμόζονται, αλλά ακόμη και να ευδοκιμούν εν μέσω των δυσκολιών (Green, 2013). Επιπλέον, το είδος και η σοβαρότητα της αναπηρίας φαίνεται ότι επηρεάζουν την υποκειμενική ευζωία, καθώς διαπιστώθηκε ότι αδέρφια ατόμων με σύνδρομο Down ανέφεραν λιγότερα προβλήματα προσαρμογής και χαμηλότερα επίπεδα άγχους και κατάθλιψης σε σύγκριση με αδέρφια ατόμων με διαταραχή στο φάσμα του αυτισμού (Fisman et al., 2000). Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η αναπηρία επηρεάζει έντονα όλα τα μέλη μιας οικογένειας, φέρνοντας νέα δεδομένα στη δομή και τη λειτουργικότητά της.

Όταν οι άνθρωποι βιώνουν ένα έντονο γεγονός όπως είναι η παρουσία ενός ΑμεΑ στην οικογένειά τους, είναι φυσικό επακόλουθο ότι αναζητούν να κατανοήσουν τους λόγους και να βρουν νόημα σε αυτό το συμβάν (Larson, 1998· Treloar, 2002). Η μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας αναδεικνύει ένα παράδοξο: από τη μια, οι οικογένειες που μεγαλώνουν ένα παιδί με αναπηρία διεξάγουν έναν σκληρό αγώνα απέναντι στις απαιτήσεις και τις προκλήσεις που βιώνουν, οι οποίες είναι συνάρτηση της σοβαρότητας της αναπηρίας, της ηλικίας του ΑμεΑ, του κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου, της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης της οικογένειας, της κοινωνικής υποστήριξης κ.τ.λ. Από την άλλη, παρά τον αγώνα που διεξάγουν απέναντι στους φυσικούς, κοινωνικούς και συστημικούς περιορισμούς που σχετίζονται με την αναπηρία (ή, ίσως, μέσω αυτού του αγώνα), αρκετές οικογένειες με ΑμεΑ (κυρίως μητέρες) αναφέρουν ότι αντλούν νόημα και πολύτιμα οφέλη από την αναπηρία του παιδιού τους (Green, 2007). Για παράδειγμα, βιώνουν χαμηλά επίπεδα άγχους και υψηλά επίπεδα νοήματος στη ζωή, οικογενειακής συνοχής και ικανοποίησης από την οικογένεια (Lightsey & Sweeney, 2008· Yilmaz, 2019). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Kearney και Griffin (2001), οι οικογένειες με ΑμεΑ ζουν ανάμεσα στη χαρά και τη λύπη. Μάλιστα, ορισμένοι γονείς παιδιών με αναπηρία, οι οποίοι ασχολούνται με την προάσπιση των δικαιωμάτων των ΑμεΑ, βιώνουν εντονότερα την παρουσία νοήματος στη ζωή τους από ό,τι γονείς τυπικών παιδιών (Van Riper et al., 1992). Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι κάποιες οικογένειες ενδυναμώνονται από την αναπηρία που βιώνουν, (ανα)δημιουργώντας νόημα στη ζωή τους μέσω της αναπηρίας, ενώ άλλες οικογένειες παραμένουν ή γίνονται πιο ευάλωτες (Bayat, 2007· Dellve et al., 2006).

Ορισμένες έρευνες ανέφεραν ότι η θρησκευτικότητα επηρεάζει με θετικό τρόπο την αντίδραση των ατόμων στις προκλήσεις της αναπηρίας (Treloar, 2002). Αυτό διαπιστώθηκε σε έρευνες στις οποίες συμμετείχαν τόσο γονείς όσο και αδέρφια και άλλοι στενοί συγγενείς (Poston & Turnbull, 2004). Η θετική επίδραση μπορεί να ασκείται, για παράδειγμα, μέσω της θρησκευτικής πίστης, μέσω της προσευχής ως στρατηγικής αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων (Albrecht & Devlieger, 1999· Coulthard & Fitzgerald, 1999), ή μέσω της συμμετοχής στις θρησκευτικές πρακτικές (Poston & Turnbull, 2004). Τα θρησκευτικά συστήματα πίστης μπορεί να προάγουν την αποδοχή και να βοηθούν τις οικογένειες να προσδώσουν νόημα στην αναπηρία. Μετά από τη διάγνωση της αναπηρίας, οι θρησκευόμενοι γονείς μπορούν να βασιστούν στην πίστη τους για να (ανα)κατασκευάσουν τις ερμηνείες τους για την αναπηρία (Jegatheesan et al., 2010). Η πίστη τους και η υποστήριξη από τη θρησκευτική τους κοινότητα μπορεί να βοηθήσουν τους γονείς να ανταποκριθούν στις ιδιαίτερες και απαιτητικές ανάγκες των παιδιών με αναπηρία (Marks & Dollahite, 2001). Η ενδογενής θρησκευτικότητα, ιδιαίτερα όταν βιώνεται σε μέτριο ή υψηλό βαθμό, διαμεσολαβεί στη σχέση ανάμεσα στο γονεϊκό άγχος και τη χαμηλή ικανοποίηση από τη ζωή (You et al., 2019). Η συμμετοχή σε ένα οργανωμένο θρησκευτικό σύστημα λειτουργεί ως πηγή στήριξης που τους βοηθά να νιώθουν δύναμη και ελπίδα (Bennett et al., 1995). Η θρησκευτικότητα των ΑμεΑ ή/και των οικογενειών τους φαίνεται ότι λειτουργεί ως μηχανισμός σταθεροποίησης στη ζωή τους, παρέχοντάς τους ένα πλαίσιο για την κατανόηση της αναπηρίας και για την εύρεση ή ενίσχυση του νοήματος που αποδίδουν στη ζωή

τους με δεδομένη την αναπηρία (Albrecht & Devlieger, 1999· Jegatheesan et al., 2010· Treloar, 2002). Ωστόσο, σε κάποιες έρευνες, οι οικογένειες με ΑμεΑ ανέφεραν πως λαμβάνουν περισσότερη στήριξη από τα προσωπικά τους πιστεύω παρά από το οργανωμένο θρησκευτικό σύστημα στο οποίο ανήκουν και ότι νιώθουν περισσότερο άγχος, ενοχή και ευθύνη για την αναπηρία ως απόρροια των θρησκευτικών τους πιστεύω (Coulthard & Fitzgerald, 1999).

Στόχος και υποθέσεις της παρούσας έρευνας

Με βάση τα παραπάνω, δημιουργείται το ερώτημα αν η θετική σχέση που συχνά παρατηρείται ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την ικανοποίηση από τη ζωή σε οικογένειες που έχουν την εμπειρία να συμβιών με ένα άτομο με αναπηρία μπορεί να ερμηνεύεται, σε κάποιο βαθμό, από την αίσθηση νοήματος που έχουν στη ζωή τους. Έτσι, η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε με στόχο να εξετάσει αν η παρουσία (ή και η αναζήτηση) νοήματος στη ζωή διαμεσολαβεί στη θετική σχέση της θρησκευτικότητας με την ικανοποίηση από τη ζωή σε οικογένειες με ένα ΑμεΑ και, άρα, εξηγεί ένα -μεγαλύτερο ή μικρότερο- μέρος της μεταξύ τους συνάφειας. Το ίδιο ερώτημα εξετάστηκε και σε προηγούμενες έρευνες που έγιναν σε τυπικό πληθυσμό (π.χ., Steger & Frazier, 2005), όπου όμως μελετήθηκαν η συνολική θρησκευτικότητα και ικανοποίηση από τη ζωή. Στην παρούσα έρευνα, οι παραπάνω μεταβλητές εξετάστηκαν με υποκλίμακες που αντιστοιχούν σε επιμέρους διαστάσεις τους, με στόχο μια πιο λεπτομερή μελέτη των σχέσεων μεταξύ τους και με το νόημα στη ζωή. Επιπλέον, η προηγούμενη σχετική έρευνα εστίαζε συνήθως στις μητέρες και σπανιότερα στους πατέρες τέτοιων οικογενειών. Στην παρούσα έρευνα εξετάστηκαν, εκτός από γονείς ΑμεΑ, και παιδιά με ανάπηρους γονείς, αδέρφια και σύντροφοι/σύζυγοι ΑμεΑ, καθώς όλοι είναι κοινωνικοί της ίδιας εμπειρίας, της συμβίωσης με ένα ΑμεΑ, και επομένως έχει ενδιαφέρον να συμπεριληφθούν και αυτοί στη μελέτη.

Με βάση τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που παρουσιάστηκε, ελέγχθησαν τρεις ερευνητικές υποθέσεις: (1) η θρησκευτικότητα σχετίζεται θετικά με την ικανοποίηση από τη ζωή (π.χ., Steger & Frazier, 2005· Tiliouine & Belgoumidí, 2009), (2) οι παραπάνω μεταβλητές σχετίζονται περισσότερο με την παρουσία από ό,τι με την αναζήτηση νοήματος στη ζωή (π.χ., Chamberlain & Zika, 1992) και (3) η παρουσία (αλλά όχι και η αναζήτηση) νοήματος στη ζωή επηρεάζει/διαμεσολαβεί τις σχέσεις ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την ικανοποίηση από τη ζωή (π.χ., Chamberlain & Zika, 1988· Steger & Frazier, 2005).

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Στην έρευνα κλήθηκαν να λάβουν μέρος άτομα που προέρχονταν από οικογένειες στις οποίες υπήρχε ένα ΑμεΑ. Εξετάστηκε ένα μέλος κάθε οικογένειας, το οποίο μπορεί να ήταν γονέας, τέκνο, αδελφός/ή, σύζυγος/σύντροφος ΑμεΑ. Ο αρχικός αριθμός του δείγματος ήταν 109 άτομα, εκ των οποίων οκτώ εξαιρέθηκαν, λόγω μη πλήρους συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων. Έτσι, το δείγμα αποτέλεσαν 101 άτομα (εκ των οποίων οι 73 ήταν γυναίκες). Η ηλικία τους ήταν από 23 έως 85 ετών (*M.O.* = 45,22 έτη, *T.A.* = 11,54). Στην πλειοψηφία τους ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (59,9%) και έγγαμοι ή σε συμβίωση (73,9%). Όσον αφορά στην εργασιακή κατάσταση, 55 άτομα δήλωσαν ότι εργάζονται, 18 ότι ήταν άνεργοι, 18 συνταξιούχοι, 7 φοιτητές και 3 ασχολούνταν με τα οικιακά. Όλοι οι συμμετέχοντες ήταν, κατά δήλωσή τους, Χριστιανοί Ορθόδοξοι.

Ως προς τη σχέση των συμμετεχόντων με το ΑμεΑ της οικογένειάς τους, 58 ήταν γονείς, 16 τέκνα, 14 αδέρφια και 8 σύζυγοι/σύντροφοι. Τέλος, 5 συμμετέχοντες δήλωσαν συγγενείς Β' βαθμού που όμως είχαν συμβιωτική σχέση με το ΑμεΑ. Οι αναπηρίες των ατόμων, όπως περιγράφηκαν από τους συμμετέχοντες, περιελάμβαναν κυρίως τη νοητική αναπηρία (διάφορα σύνδρομα) και τις διαταραχές αυτιστικού φάσματος. Άλλες αναπηρίες που αναφέρθηκαν σε μικρότερη συχνότητα ήταν η εγκεφαλική παράλυση, οι τετραπληγίες, η τύφλωση, η κώφωση, η σκλήρυνση κατά πλάκας, ο σακχαρώδης διαβήτης τύπου 1 κ.ά. Τέλος, οι ηλικίες των ΑμεΑ κυμάνθηκαν από 3 έως 96 έτη (*M.O.* = 28,49, *T.A.* = 20,08).

Ερευνητικά εργαλεία

Ερωτηματολόγιο για το Νόημα στη Ζωή. Για τη μέτρηση του νοήματος της ζωής χρησιμοποιήθηκε το Meaning in Life Questionnaire (Steger et al., 2006, σε μετάφραση των Φιλιππή & Σταλικά, 2012). Αποτελείται από δύο υποκλίμακες που περιλαμβάνουν 5 δηλώσεις η καθεμία και διερευνούν, αντίστοιχα, την αναζήτηση νοήματος (π.χ., *Αναζητώ κάτι που θα δώσει νόημα στη ζωή μου*) και την παρουσία νοήματος στη ζωή (π.χ., *Γνωρίζω ακριβώς ποιος είναι ο σκοπός της ζωής μου*). Οι συμμετέχοντες καλούνται να δηλώσουν πόσο αληθινή είναι για αυτούς η κάθε πρόταση, σε μια κλίμακα Likert επτά σημείων (1 = *απόλυτα λάθος*, 7 = *απόλυτα σωστό*). Η κλίμακα έχει προσαρμοστεί σε ελληνικό δείγμα από τους Pezirkianidis, Galanakis, Karakasidou και Stalikas (2016), οι οποίοι επιβεβαίωσαν την παραγοντική δομή της αρχικής έκδοσης του ερωτηματολογίου. Στην παρούσα έρευνα, αυτοί οι δύο παράγοντες (υποκλίμακες) διαπιστώθηκε ότι έχουν ικανοποιητική αξιοπιστία εσωτερικής συνοχής (*Cronbach's alpha*: 0,85 και 0,72, αντίστοιχα).

Κλίμακα Θρησκευτικότητας. Για τη μέτρηση της θρησκευτικότητας χρησιμοποιήθηκε η Κλίμακα Θρησκευτικότητας που δημιουργήθηκε από την Platsidou (2013) με βάση προηγούμενες κλίμακες, όπως είναι η Religious Orientation Scale (Allport & Ross, 1967), ώστε να είναι κατάλληλη για την αξιολόγηση της θρησκευτικότητας στο πλαίσιο της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης και πρακτικής. Αποτελείται από 20 δηλώσεις αυτοαναφοράς και εξετάζει δύο διαστάσεις της θρησκευτικότητας (βλ. Πίνακα 1): (α) την «πίστη στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη» (15 δηλώσεις) και (β) την «ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές» (5 δηλώσεις). Οι συμμετέχοντες καλούνται να δηλώσουν πόσο ισχύει για αυτούς η κάθε πρόταση, με βάση μια κλίμακα Likert πέντε σημείων (1 = *δεν ισχύει καθόλου/ποτέ*, 5 = *ισχύει πολύ/πάντα*). Η διερευνητική ανάλυση παραγόντων με πλάγια περιστροφή αξόνων (oblimin) που εφαρμόστηκε στα δεδομένα ανέδειξε δύο παράγοντες που συμφωνούν απόλυτα με την αρχική έκδοση και εξηγούν το 75,35% της συνολικής διακύμανσης. Ο δείκτης Keiser-Meyer-Olkin ήταν 0,92 και ο δείκτης Barlett's test of sphericity ήταν στατιστικά σημαντικός: $\chi^2(120) = 1727,49$, $p = 0,000$. Συνδυαστικά, οι δύο δείκτες υποστήριξαν την καταλληλότητα των δεδομένων για την ανάλυση παραγόντων. Οι δείκτες αξιοπιστίας των δύο υποκλιμάκων ήταν πολύ ικανοποιητικοί (*Cronbach's alpha*: 0,97 και 0,87, αντίστοιχα).

Κλίμακα Ικανοποίησης από τη Ζωή. Η ικανοποίηση από τη ζωή αξιολογήθηκε με την Κλίμακα Ικανοποίησης από τη Ζωή (Platsidou, 2013). Περιλαμβάνει 14 δηλώσεις (βλ. Πίνακα 2) στις οποίες οι συμμετέχοντες απαντούν με βάση μια κλίμακα Likert 5 σημείων (1 = *δεν ισχύει καθόλου/ποτέ*, 5 = *ισχύει πολύ/πάντα*). Κατά τον έλεγχο της παραγοντικής δομής με διερευνητική ανάλυση παραγόντων με πλάγια (oblimin) περιστροφή, αναδείχθηκαν τρεις παράγοντες. Στο μοντέλο που προέκυψε, η κατανομή των δηλώσεων στους παράγοντες συμφωνεί σε πολύ μεγάλο βαθμό με την αρχική έκδοση (Platsidou, 2013). Συγκεκριμένα, η ανάλυση ανέδειξε τρεις παράγοντες, που εξηγούν το 65,53% της συνολικής διακύμανσης (βλ. Πίνακα 2), οι οποίοι αντιστοιχούν στις διαστάσεις: (α) «ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή» (6 δηλώσεις), (β) «αίσθημα του ανήκειν» (5 δηλώσεις) και (γ) «ικανοποίηση από τους στόχους» (3 δηλώσεις). Οι δύο δηλώσεις που είχαν φορτίσεις σε δύο παράγοντες αποδώθηκαν στον παράγοντα «ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή» όπου είχαν τη μεγαλύτερη φόρτιση και στον οποίο ανήκαν, σύμφωνα με την αρχική ακδοχή της κλίμακας. Ο δείκτης Keiser-Meyer-Olkin ήταν 0,84 και ο δείκτης Barlett's test of sphericity ήταν στατιστικά σημαντικός: $\chi^2(91) = 772,87$, $p = 0,000$, ενδείξεις που υποστηρίζουν την καταλληλότητα των δεδομένων για την ανάλυση παραγόντων. Η αξιοπιστία των τριών υποκλιμάκων ήταν ικανοποιητική (*Cronbach's alpha*: 0,86, 0,83 και 0,78, αντίστοιχα), όπως και η αξιοπιστία της συνολικής ικανοποίησης από τη ζωή ($\alpha = 0,91$).

Πίνακας 1

Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας Θρησκευτικότητας

Δηλώσεις	Παράγοντες	
	1	2
17. Αισθάνομαι πως μια ανώτερη δύναμη βρίσκεται κοντά μου.	0,99	
16. Πιστεύω στην ύπαρξη μιας ανώτερης δύναμης.	0,96	
15. Κάθε μέρα είμαι ευγνώμων στο Θεό για τη ζωή που μου χαρίζει.	0,93	
11. Ο Θεός με αγαπά και θέλει το καλό μου.	0,92	
19. Πετυχαίνω τους στόχους μου με τη βοήθεια μιας ανώτερης δύναμης.	0,91	
8. Αναζητώ υποστήριξη και παρηγοριά από το Θεό στις δύσκολες στιγμές.	0,90	
12. Εμπιστεύομαι τη Θεία Βούληση.	0,89	
13. Η πίστη παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή μου.	0,87	
20. Πιστεύω στην ύπαρξη των δυνάμεων του Καλού και του Κακού.	0,83	
10. Ο Θεός μου στέλνει μηνύματα μέσα από γεγονότα της ζωής μου.	0,82	
9. Τα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής μου ανήκουν στο «σχέδιο του Θεού».	0,80	
18. Τα αρνητικά γεγονότα της ζωής μου είχαν κάποιο απώτερο σκοπό.	0,72	
7. Η προσευχή μου προσφέρει αίσθημα γαλήνης κι ασφάλειας.	0,71	
1. Προσεύχομαι.	0,64	
14. Πιστεύω στη Δευτέρα Παρουσία και την τελική κρίση.	0,64	
5. Συμμετέχω σε εκκλησιαστικές δραστηριότητες (ομάδα μελέτης Αγίας Γραφής, εθελοντική ομάδα κ.λπ.)		0,92
6. Εξομολογούμαι.		0,84
4. Διαβάζω συγγράμματα με θρησκευτικά θέματα.		0,74
2. Παρακολουθώ τη Θεία Λειτουργία.		0,72
3. Νηστεύω.		0,71
Ιδιοτιμή	13,22	1,85
% Εξηγούμενης διακύμανσης	66,12	9,23

*Σημείωση. Ο πίνακας παρουσιάζει το pattern matrix. Εμφανίζονται μόνο οι φορτίσεις που είναι πάνω από 0,40.

Διαδικασία

Η συλλογή δεδομένων έγινε με μια συστοιχία ερωτηματολογίων που άρχιζε πάντα με το ερωτηματολόγιο των δημογραφικών στοιχείων, ενώ η σειρά των άλλων εργαλείων εναλλασσόταν, ώστε να μειωθεί η επίδραση της σειράς χορήγησης. Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν ανώνυμη και εθελοντική και οι συμμετέχοντες συναίνεσαν να συμμετάσχουν αφού έλαβαν τη διαβεβαίωση ότι τα προσωπικά δεδομένα τους θα παρέμεναν εμπιστευτικά. Η συμπλήρωση διήρκεσε περίπου 8-10 λεπτά. Ο εντοπισμός του δείγματος έγινε σε συνεννόηση με τοπικούς φορείς ΑμεΑ της Θεσσαλονίκης (π.χ., Ένωση Γονέων και Φίλων Ατόμων με Σύνδρομο Rett «Άγγελοι Γης», Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Φίλων Ατόμων με Προβλήματα Όρασης και Πρόσθετες Αναπηρίες «Αμυμώνη»), καθώς και μέσω του κοινωνικού κύκλου των ερευνητριών.

Ανάλυση δεδομένων

Αρχικά, εφαρμόστηκε ο έλεγχος Kolmogorov-Smirnov και διαπιστώθηκε ότι όλες οι μεταβλητές ακολουθούσαν (ή έτειναν να ακολουθούν) την κανονική κατανομή. Για τον έλεγχο των ερευνητικών υποθέσεων που αφορούν στις συσχετίσεις ανάμεσα στη θρησκευτικότητα, την ικανοποίηση από τη ζωή και τις διαστάσεις του νοήματος στη ζωή, υπολογίστηκαν οι συντελεστές συσχέτισης Pearson's *r*. Για να ελεγχθεί η υπόθεση της επίδρασης του νοήματος στη ζωή στη σχέση μεταξύ των υποκλιμάκων της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή, εφαρμόστηκε η μερική συσχέτιση (βλ. Olkin & Finn, 1995). Σύμφωνα με τη λογική της

ανάλυσης, αν βρεθεί ότι η μερική συσχέτιση μεταξύ δύο μεταβλητών είναι χαμηλότερη από την απλή (αρχική) συσχέτιση μεταξύ τους ή ότι δεν είναι στατιστικά σημαντική, σημαίνει ότι η σχέση αυτή επηρεάζεται από τη μεταβλητή που ελέγχεται κατά την ανάλυση (διαμεσολαβητική μεταβλητή). Για να ελεγχθεί αν η μείωση που υπέστη το σθένος των συσχετίσεων μεταξύ των εξεταζόμενων μεταβλητών εξαιτίας της διαμεσολαβητικής μεταβλητής είναι στατιστικά σημαντική, εφαρμόστηκε το τεστ του Sobel (1982), ακολουθώντας τη διαδικασία ελέγχου της διαμεσολάβησης, όπως περιγράφεται από τους Baron και Kenny (1986). Τέλος, για τις στατιστικά σημαντικές διαμεσολαβητικές μεταβλητές υπολογίστηκε το ποσοστό της συνολικής επίδρασης που εξηγεί η καθημία, ακολουθώντας τη διαδικασία που περιγράφουν οι Frazier, Tix και Barron (2004). Αυτό έγινε υπολογίζοντας, αρχικά, το γινόμενο του μη σταθμισμένου συντελεστή παλινδρόμησης της σχέσης ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και το νόημα ζωής επί τον συντελεστή παλινδρόμησης της σχέσης του νοήματος ζωής με την ικανοποίηση από τη ζωή. Στη συνέχεια, το γινόμενο αυτό διαιρείται διά του μη σταθμισμένου συντελεστή παλινδρόμησης της σχέσης ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την ικανοποίηση από τη ζωή.

Πίνακας 2

Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας Ικανοποίησης από τη Ζωή

Δηλώσεις	Παράγοντες		
	1	2	3
1. Συνήθως έχω καλή διάθεση, είμαι ήρεμος/η και νιώθω γαλήνη μέσα μου.	0,93		
3. Αισθάνομαι ικανοποιημένος/η από την κοινωνική μου ζωή.	0,72		
2. Νιώθω ευτυχισμένος/η τουλάχιστον σε μερικούς τομείς της ζωής μου.	0,65		
14. Γενικά, είμαι ευχαριστημένος/η από τη ζωή μου.	0,53		-490
4. Θεωρώ ότι "τα έχω βρει" με τον εαυτό μου, έχω αποδεχθεί τις αδυναμίες μου και τα σφάλματά μου σε γενικές γραμμές.	0,53		
11. Πιστεύω ότι είμαι περισσότερο αισιόδοξος/η παρά απαισιόδοξος/η.	0,52		-475
7. Μου αρέσει να συμμετέχω σε συλλογικές δραστηριότητες.		0,87	
9. Αισθάνομαι ότι ανήκω σε μια ευρύτερη κοινωνική ομάδα ή κοινότητα, η οποία με υποστηρίζει.		0,79	
6. Συνήθως αναπτύσσω στενές σχέσεις με τους άλλους.		0,73	
8. Αισθάνομαι ότι εγώ, όπως και ο καθένας μας, είμαι χρήσιμος/η για την κοινωνία και για τους άλλους.		0,62	
10. Γενικά, μπορώ να νιώθω ευχάριστα και άνετα με άλλους ανθρώπους.		0,45	
12. Μου αρέσει να βάζω στόχους και να προσπαθώ για την επίτευξή τους.			-0,85
13. Πιστεύω ότι έχω ικανότητες και μπορώ να πραγματοποιήσω τις επιθυμίες μου.			-0,77
5. Πιστεύω και νιώθω ότι η ζωή μου έχει κάποιο νόημα.			-0,56
Ιδιοτιμή	6,66	1,45	1,07
% Εξηγούμενης διακύμανσης	47,56	10,33	7,64

*Σημείωση. Ο πίνακας παρουσιάζει το pattern matrix. Εμφανίζονται μόνο οι φορτίσεις που είναι πάνω από 0,40.

Αποτελέσματα

Όπως δείχνει ο Πίνακας 3, οι συμμετέχοντες απάντησαν ότι βιώνουν σε αρκετά υψηλότερο βαθμό από το μέσο της κλίμακας (δηλαδή, το 3,5) την παρουσία νοήματος ($M.O. = 5,00$, $T.A. = 1,04$) και, σε μέτριο προς υψηλό βαθμό, την αναζήτηση νοήματος στη ζωή τους ($M.O. = 4,34$, $T.A. = 1,04$). Επίσης, σε σχέση με το μέσο της κλίμακας (που στις παρακάτω κλίμακες είναι το 2,5), δήλωσαν ότι μάλλον πιστεύουν στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη ($M.O. = 3,23$, $T.A. = 1,36$), αλλά ασχολούνται λιγότερο με τις θρησκευτικές πρακτικές ($M.O. = 2,07$, $T.A. = 1,09$). Τέλος, ανέφεραν ότι είναι αρκετά ικανοποιημένοι από τους στόχους της ζωής τους ($M.O. = 3,98$, $T.A. = 0,80$), από το αίσθημα του ανήκειν ($M.O. = 3,74$, $T.A. = 0,81$) και από την προσωπική/συναισθηματική ζωή ($M.O. = 3,64$, $T.A. = 0,77$), καθώς και η ικανοποίηση από τη ζωή τους συνολικά ήταν, επίσης, αρκετά υψηλή ($M.O. = 3,75$, $T.A. = 0,69$).

Πίνακας 3*Μέσοι Όροι και Τυπικές Αποκλίσεις των Μεταβλητών*

Μεταβλητές	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Νόημα στη ζωή		
Αναζήτηση νοήματος στη ζωή	4,34	1,46
Παρουσία νοήματος στη ζωή	5,00	1,04
Θρησκευτικότητα		
Πίστη στον Θεό/άνωτερη δύναμη	3,23	1,36
Ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές	2,07	1,09
Ικανοποίηση από τη ζωή (συνολική)	3,75	0,69
Ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή	3,64	0,77
Αίσθημα του ανήκειν	3,74	0,81
Ικανοποίηση από τους στόχους	3,98	0,80

**Σημείωση.* Η απαντητική κλίμακα για τη μέτρηση του νοήματος στη ζωή ήταν 7 σημείων (1-7), ενώ για τη μέτρηση της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή ήταν 5 σημείων (1-5).

Στη συνέχεια, υπολογίστηκαν οι συσχετίσεις ανάμεσα στις υποκλίμακες του νοήματος στη ζωή, της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή (βλ. Πίνακα 4). Σε συμφωνία με την πρώτη ερευνητική υπόθεση, οι περισσότερες συσχετίσεις μεταξύ των υποκλιμάκων της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή ήταν θετικές, μάλλον χαμηλές, αλλά στατιστικά σημαντικές (βλ. το σκιαγραφημένο μέρος στον Πίνακα 4). Όπως αναμέναμε, η παρουσία νοήματος στη ζωή είχε υψηλότερη συσχέτιση με όλες τις εξεταζόμενες υποκλίμακες από ό,τι η αναζήτηση νοήματος, εκτός από μία. Συγκεκριμένα, η αναζήτηση νοήματος εμφάνισε μια χαμηλή, θετική συσχέτιση με την ενασχόληση με τις θρησκευτικές πρακτικές, ενώ η συσχέτιση της τελευταίας με την παρουσία νοήματος δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

Προκειμένου να εξετάσουμε την υπόθεση της επίδρασης/διαμεσολάβησης του νοήματος στη ζωή στη σχέση της θρησκευτικότητας με την ικανοποίηση από τη ζωή, εφαρμόστηκε η μερική ανάλυση συσχέτισης. Εφόσον η αναζήτηση νοήματος δεν είχε σημαντικές συσχετίσεις με τις υποκλίμακες της ικανοποίησης από τη ζωή, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, δεν μπορούσε να είναι διαμεσολαβητική μεταβλητή (Baron & Kenny, 1986), επιβεβαιώνοντας έτσι την ερευνητική μας υπόθεση. Στη συνέχεια, ελέγχθηκε η επίδραση της παρουσίας νοήματος στις συσχετίσεις μεταξύ των υποκλιμάκων της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή. Όπως φαίνεται με πλάγια γραφή στον Πίνακα 5, οι μερικές συσχετίσεις μεταξύ των υποκλιμάκων μειώθηκαν αρκετά σε σύγκριση με τις απλές συσχετίσεις και έγιναν -σχεδόν όλες- μη στατιστικά σημαντικές. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι η παρουσία νοήματος στη ζωή ασκεί κάποια επίδραση (διαμεσολαβεί) στις σχέσεις της πίστης στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη ή της ενασχόλησης με θρησκευτικές πρακτικές, αντίστοιχα, με τις υποκλίμακες της ικανοποίησης από τη ζωή.

Τέλος, όταν εφαρμόστηκε το τεστ του Sobel, φάνηκε ότι η παρουσία νοήματος στη ζωή διαμεσολαβεί πλήρως στη σχέση της πίστης στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη με τη συνολική ικανοποίηση από τη ζωή ($r = 0,31, p < 0,01$, μερικό $r = 0,12, p > 0,05$, Sobel's test $z = 3,26, p < 0,01$) και με τις υποκλίμακες ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή ($r = 0,21, p < 0,05$, μερικό $r = 0,01$, Sobel's test $z = 3,18, p < 0,01$), αίσθημα του ανήκειν ($r = 0,32, p < 0,01$, μερικό $r = 0,19, p > 0,05$, Sobel's test $z = 2,84, p < 0,01$) και ικανοποίηση από τους στόχους ($r = 0,29, p < 0,01$, μερικό $r = 0,08, p > 0,05$, Sobel's test $z = 3,27, p < 0,01$).

Αντίστοιχα, όταν εξετάστηκε η διαμεσολάβηση της παρουσίας νοήματος στη σχέση της ενασχόλησης με θρησκευτικές πρακτικές με τις υποκλίμακες της ικανοποίησης από τη ζωή και με την κλίμακα συνολικά, η

ερευνητική υπόθεση δεν επιβεβαιώθηκε σε καμία περίπτωση. Ειδικότερα, το τεστ του Sobel έδειξε ότι η παρατηρούμενη μείωση στο σθένος των συσχετίσεων δεν ήταν στατιστικά σημαντική στη σχέση της ενασχόλησης με θρησκευτικές τελετές με τη συνολική ικανοποίηση από τη ζωή ($r = 0,28, p < 0,01$, μερικό $r = 0,24, p < 0,05$), ούτε με τις υποκλίμακές της, την ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή ($r = 0,20, p < 0,05$, μερικό $r = 0,14, p > 0,05$) και αίσθημα του ανήκειν ($r = 0,33, p < 0,01$, μερικό $r = 0,30, p < 0,05$). Τέλος, η απλή συσχέτιση της ενασχόλησης με θρησκευτικές πρακτικές με την ικανοποίηση από τους στόχους δεν ήταν στατιστικά σημαντική και, συνεπώς, δεν μπορούσε να υπάρξει διαμεσολάβηση ($r = 0,18, p > 0,05$, μερικό $r = 0,11, p > 0,05$).

Πίνακας 4

Συσχετίσεις και Μερικές Συσχετίσεις μεταξύ των Μεταβλητών

	Αναζήτηση νοήματος στη ζωή	Παρουσία νοήματος στη ζωή	Πίστη στον Θεό/ανώτερη δύναμη	Ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές	Ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή	Αίσθημα του ανήκειν	Ικανοποίηση από τους στόχους
Πίστη στον Θεό/ανώτερη δύναμη	0,31**	0,34**	-				
Ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές	0,27**	0,15	0,67**	-			
Ικανοποίηση από την προσωπική συναισθηματική ζωή	0,17	0,59**	0,21* 0,01	0,20* 0,14	-		
Αίσθημα του ανήκειν	0,17	0,48**	0,32** 0,19	0,33** 0,30*	0,59** 0,43**	-	
Ικανοποίηση από τους στόχους	0,16	0,64**	0,28** 0,08	0,18 0,11	0,70** 0,52**	0,60** 0,44**	-
Συνολική ικανοποίηση από τη ζωή	0,19	0,64**	0,31** 0,12	0,28** 0,24*	0,90** 0,84**	0,85** 0,81**	0,84** 0,72**

*Σημείωση. Με όρθια γραφή παρουσιάζονται οι απλές συσχετίσεις. Με πλάγια γραφή παρουσιάζονται οι μερικές συσχετίσεις, με τις οποίες γίνεται έλεγχος της επίδρασης της παρουσίας νοήματος στη ζωή. * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$.

Συζήτηση

Τα μέλη οικογενειών που συμβιών με ένα ΑμεΑ τα οποία συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα ανέφεραν ότι βιώνουν νόημα στη ζωή τους σε μέτριο επίπεδο, σύμφωνα με τις νόρμες που βρήκαν για τον ελληνικό πληθυσμό οι Pezirkianidis et al. (2016). Ταυτόχρονα, ανέφεραν ότι βρίσκονται σε διαδικασία αναζήτησης νοήματος στη ζωή τους, σε μέτριο επίσης επίπεδο. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο αλλά πολύ κοινό στις σχετικές έρευνες εύρημα ερμηνεύεται από τους εισηγητές της δισδιάστατης αυτής έννοιας (παρουσία νοήματος και αναζήτηση νοήματος) και δημιουργούς της σχετικής κλίμακας για τη μέτρησή της. Οι Steger et al. (2006), λοιπόν, υποστηρίζουν ότι υπάρχουν παραδείγματα ανθρώπων (π.χ., ο Γκάντι) που, ενώ έχουν μια υψηλή αίσθηση νοήματος και σκοπού στη ζωή τους, εξακολουθούν να αναζητούν -πιο διεισδυτικά- το νόημα στα πράγματα και τις ενέργειές τους. Παράλληλα, όσοι ήδη αντλούν ικανοποιητικό νόημα από συγκεκριμένες πηγές μπορεί να αναζητούν περισσότερες πηγές για να επαυξήσουν τη νοηματοδότησή τους. Εξάλλου, οι παράγοντες που προσδίδουν νόημα

και σκοπό στη ζωή μπορεί να αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου και την εναλλαγή των συνθηκών και των προκλήσεων της ζωής. Τέλος, η αναζήτηση νοήματος ανταποκρίνεται στην ανθρώπινη επιθυμία ή ανάγκη για όλο και πιο βαθιά και ενδελεχή κατανόηση του τι κάνει τη ζωή έμπλη νοήματος. Έτσι, δεν αποκλείεται να βιώνει κανείς την παράλληλη εμπειρία της παρουσίας και της αναζήτησης νοήματος στη ζωή του.

Όπως ανέφεραν στην έρευνα, τα μέλη των οικογενειών με ΑμεΑ βιώνουν νόημα σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι αναζητούν νόημα στη ζωή τους. Αν και η έρευνα δεν εξέτασε τις πηγές νοήματος, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τη Larson (1998) ότι η ύπαρξη ενός ΑμεΑ στην οικογένεια ωθεί τα μέλη της στην προσπάθεια κατανόησης ή/και επαναπροσδιορισμού του νοήματος στη ζωή τους. Αυτό διαπιστώθηκε και σε προηγούμενες έρευνες (π.χ., Lightsey & Sweeney, 2008· Stainton & Besser, 1998· Yilmaz, 2019), στις οποίες πολλοί γονείς παιδιών με αναπηρία ανέφεραν ότι βιώνουν υψηλά επίπεδα παρουσίας νοήματος και σκοπού στη ζωή τους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις σχέσεις τους με το άτομο με αναπηρία, προσπαθούν να δημιουργήσουν ένα ουσιαστικό, πλήρες νοήματος μέλλον στη ζωή τους, στηριζόμενοι στο νόημα που ήδη βιώνουν, καθώς συνεχίζουν την αναζήτηση νοήματος σε σχέση με την αναπηρία ή/και άλλους τομείς της ζωής τους.

Όπως έχουν δείξει έρευνες που έγιναν σε γονείς οι οποίοι μεγαλώνουν ένα παιδί με αναπηρία (π.χ., Jegatheesan, et al., 2010· Treloar, 2002), το νόημα στη ζωή σχετίζεται θετικά με τα θρησκευτικά τους πιστεύω και με τη συμμετοχή τους σε θρησκευτικές πρακτικές. Τα παραπάνω παρέχουν ένα πλαίσιο για την κατανόηση της αναπηρίας, καθώς και άλλα πλεονεκτήματα, όπως κοινωνική υποστήριξη. Στην παρούσα έρευνα, αυτό επιβεβαιώθηκε σε μεγάλο βαθμό, καθώς η αναζήτηση νοήματος και η παρουσία νοήματος σχετίζονται θετικά με την πίστη στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη. Ωστόσο, μόνο η αναζήτηση νοήματος σχετίζεται με την ενασχόληση με θρησκευτικές πρακτικές. Το εύρημα αυτό ίσως να οφείλεται στις πολιτισμικές διαφορές που υπάρχουν στις θρησκευτικές πρακτικές μεταξύ της Ορθοδοξίας και των άλλων χριστιανικών δογμάτων στα οποία έγιναν οι προηγούμενες έρευνες. Μπορεί όμως να έχει και μια άλλη ερμηνεία που σχετίζεται με τη φύση της θρησκευτικότητας που εξετάζουν οι δύο υποκλίμακες της. Όπως παρατηρήθηκε σε τυπικό δείγμα στην έρευνα των Steger και Frazier (2005), η παρουσία νοήματος συσχετίζεται με την εσωγενή, αλλά όχι και με την εξωγενή θρησκευτικότητα. Σε συμφωνία με το παραπάνω φαίνεται ότι, στην παρούσα έρευνα, η παρουσία νοήματος στη ζωή των οικογενειών με ΑμεΑ συνδέεται με τη θρησκευτική πίστη τους (που παραπέμπει σε μια εσωγενή θρησκευτικότητα), αλλά όχι και με τις θρησκευτικές πρακτικές τους (που παραπέμπουν σε μια εξωγενή θρησκευτικότητα).

Επίσης, οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι είναι αρκετά ικανοποιημένοι από τις διαστάσεις της ζωής τους που εξετάστηκαν και, μάλιστα, στον ίδιο βαθμό όπως ένα τυπικό δείγμα ενηλίκων (Platsidou, 2013). Σε ορισμένες έρευνες που εξέτασαν γονείς ΑμεΑ, διαπιστώθηκε ότι πολλοί αναφέρουν αρκετά υψηλά επίπεδα ευζωίας (π.χ., Olsson & Hwang, 2006). Είναι ενδιαφέρον ότι, όταν εξετάζονται και άλλα μέλη των οικογενειών που βιώνουν την αναπηρία, όπως στην παρούσα έρευνα, το εύρημα αυτό επιτείνεται και έρχεται σε αντίθεση με ευρήματα ερευνών που έδειξαν ότι οι γονείς ΑμεΑ αναφέρουν χαμηλά επίπεδα ικανοποίησης από τη ζωή (π.χ., Tunalı & Power, 1993). Μάλιστα, στην έρευνα των Seltzer, Greenberg, Krauss, Gordon και Judge (1997), τα αδέλφια ατόμων με νοητική αναπηρία ανέφεραν θετικές επιδράσεις στην προσαρμογή και τις μελλοντικές τους αποφάσεις λόγω της συμβίωσης με τα ΑμεΑ.

Έχει βρεθεί σε προηγούμενες έρευνες ότι οι θρησκευόμενοι (π.χ., Tiliouine & Belgoumidı, 2009), όπως και αυτοί που βιώνουν νόημα (π.χ., Park & George, 2013), αναφέρουν υψηλότερη ικανοποίηση από τη ζωή τους. Το ίδιο βρέθηκε ότι ισχύει και για τα μέλη των οικογενειών με ΑμεΑ, εκτός από μια περίπτωση: η ικανοποίηση από τους στόχους δεν σχετίζεται με την ενασχόληση με τις θρησκευτικές πρακτικές, εύρημα που είναι εύλογο καθώς οι τελευταίες αποτελούν μια εξωγενή, και πιθανόν λιγότερο σημαντική, έκφανση της θρησκευτικότητας, όπως δείχνουν οι αυτοαναφορές των συμμετεχόντων. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι η θρησκευτική πίστη παρουσιάζει τη χαμηλότερη συσχέτισή της με την ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι, όπως έχουν δείξει άλλες έρευνες, η ικανοποίηση από τη συγκεκριμένη διάσταση πιθανόν να συναρτάται πιο ισχυρά με άλλους παράγοντες, όπως το θετικό συναίσθημα (Berlin & Connolly, 2019),

διάφορες παράμετροι προσωπικότητας (π.χ., αισιοδοξία, αυτοεκτίμηση) (Chen et al., 2016), ή οι αγχογόνες συνθήκες (Urmann & Sebre, 2010), και όχι με τη θρησκευτική πίστη.

Ως προς τον κύριο στόχο της, η παρούσα έρευνα επιβεβαίωσε σε μεγάλο βαθμό την υπόθεση ότι το νόημα στη ζωή ρυθμίζει σημαντικά τη σχέση μεταξύ της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή, όπως τη βιώνουν τα μέλη των οικογενειών με ΑμεΑ. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι η παρουσία νοήματος, αλλά όχι και η αναζήτηση νοήματος, διαμεσολαβεί πλήρως και σε πολύ υψηλό βαθμό στη σχέση της πίστης στον Θεό/σε μια ανώτερη δύναμη με τη συνολική ικανοποίηση από τη ζωή. Ειδικότερα, όταν εξετάστηκαν οι επιμέρους διαστάσεις της ικανοποίησης από τη ζωή, διαπιστώθηκε ότι η παρουσία νοήματος διαμεσολαβεί στην επίδραση που ασκεί η θρησκευτική πίστη στην ικανοποίηση από την προσωπική/συναισθηματική ζωή, στο αίσθημα του ανήκειν και, ακόμη περισσότερο, στην ικανοποίηση από τους στόχους. Η παρουσία νοήματος μοιράζεται πολλά κοινά στοιχεία με την τελευταία διάσταση, καθώς η ζωή με νόημα αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις της ικανοποίησης από τη ζωή (Diener & Ryan, 2009). Αξίζει να σημειωθεί ότι το νόημα στη ζωή που βιώνουν τα μέλη των οικογενειών με ΑμεΑ δεν διαμεσολαβεί στη (μικρή έτσι κι αλλιώς) επίδραση που ασκεί η ενασχόλησή τους με θρησκευτικές πρακτικές στην ικανοποίηση από τη ζωή και τις επιμέρους διαστάσεις της.

Τα παραπάνω ευρήματα παρέχουν σημαντική υποστήριξη στο εύρημα των Steger και Frazier (2005) ότι η παρουσία νοήματος αποτελεί μια ισχυρή διαμεσολαβητική μεταβλητή, που εξηγεί την επίδραση της θρησκευτικότητας στην υποκειμενική ευζωία, όχι μόνο σε τυπικό πληθυσμό, αλλά και σε άτομα τα οποία βιώνουν στρες που σχετίζεται με την αναπηρία. Ωστόσο, τα ευρήματα αυτά διαφοροποιούνται ελαφρώς από αυτά των προηγούμενων ερευνών, καθώς υποδηλώνουν ότι τα θρησκευόμενα άτομα μπορεί να αισθάνονται μεγαλύτερη ικανοποίηση επειδή αντλούν νόημα από τη θρησκευτική τους πίστη, αλλά όχι και από τις θρησκευτικές τους δραστηριότητες. Μέσα από την πίστη τους, τα μέλη των οικογενειών που συμβιών με ένα ΑμεΑ νοηματοδοτούν τη ζωή τους και αυτό ασκεί θετική επίδραση στο πώς νιώθουν για αυτήν. Οι κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις τους κάνουν να αισθάνονται ότι είναι μέλη ενός ευρύτερου συνόλου, της κοινωνίας των πιστών, και ενισχύουν την αίσθηση ότι η ζωή τους επιτελεί έναν σκοπό που σχετίζεται με την εξυπηρέτηση του ΑμεΑ που συμβιών μαζί τους. Αυτό είναι πιθανό ότι αυξάνει την εκτίμηση που έχουν για τη ζωή και τον εαυτό τους (Steger & Frazier, 2005).

Πώς όμως αναπτύσσεται η ύπαρξη νοήματος στη ζωή; Δεν γεννιέται κανείς με μια αίσθηση νοήματος, αλλά, όπως υποστηρίζει ο Frankl (1963), με μια «θέληση για νόημα», δηλαδή μια έμφυτη τάση να βρει νόημα και αξία στη ζωή. Η τάση αυτή υποκινείται, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται (και) μέσα από δυσκολίες, τραυματικά γεγονότα και αγχογόνες καταστάσεις, όπως είναι η αναπηρία. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής μπορεί να συμβάλει στην καλή ή καλή προσαρμογή του ατόμου στις συνθήκες που βιώνει.

Τέλος, τα ευρήματά μας συμφωνούν με το συμπέρασμα των Steger και Frazier (2005) ότι η διαμεσολάβηση της παρουσίας νοήματος δεν «εξηγεί» τη θρησκεία, με την έννοια ότι δεν αφαιρεί τίποτε από τη μοναδική φύση της, αλλά διευκρινίζουν το πώς η θρησκευτική πίστη σχετίζεται με την ικανοποίηση από τη ζωή, στον βαθμό που αυξάνει την αίσθηση νοήματος και σκοπού στη ζωή. Το νόημα είναι σύμφυτη έννοια στον ορισμό κάθε θρησκείας καθώς αυτή ορίζει, μεταξύ άλλων, το τι είναι σημαντικό στη ζωή, ποιους στόχους αξίζει να επιδιώκει ο άνθρωπος και τι προσδίδει νόημα στις διάφορες εμπειρίες του. Το νόημα που βρίσκουν οι άνθρωποι μέσα από τη θρησκευτικότητα που βιώνουν προσαυξάνει το αίσθημα ικανοποίησής τους από τη ζωή. Η θρησκευτική πίστη επιτείνει το αίσθημα του ανήκειν σε μια κοινότητα που μπορεί να προσφέρει κατανόηση και ψυχολογική ή/και πρακτική υποστήριξη, καθώς και την αίσθηση του σκοπού στη ζωή, η οποία ενισχύει την καλή εικόνα του εαυτού (αυτοεκτίμηση και αυτοσεβασμός). Όπως υποστηρίζουν οι Van Cappellen et al. (2021), υπάρχει μια αμοιβαία τροφοδοτούμενη σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και τη βίωση θετικών συναισθημάτων, μέσα από την οποία συντηρείται η -μερικές φορές επίπονη- συμμόρφωση με συμπεριφορές που υπαγορεύει η θρησκεία. Η παρούσα έρευνα δείχνει πως η θρησκευτική πίστη παρέχει ένα πλαίσιο νοήματος στη ζωή, το οποίο, με τη σειρά του, ενισχύει την ικανοποίηση από τη ζωή στα μέλη των οικογενειών με ΑμεΑ.

Περιορισμοί, προτάσεις και εφαρμογές της παρούσας έρευνας

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας ενέχουν τους περιορισμούς κάθε ερευνητικού σχεδιασμού που βασίζεται σε δεδομένα συσχετίσεων, αντί για πειραματικά ή διαχρονικά δεδομένα. Επίσης, δεν εξετάστηκε ποιες

άλλες πηγές νοήματος μπορεί να παρεμβαίνουν στις σχέσεις της θρησκευτικότητας και της ικανοποίησης από τη ζωή (π.χ., οικογενειακή αφοσίωση, προσωπική ανάπτυξη κ.τ.λ.). Το δείγμα συλλέχθηκε μέσω ευκαιριακής δειγματοληψίας, αποτελούνταν κατά τα 2/3 από γυναίκες και περιλάμβανε ένα μεγάλο εύρος ηλικιών τόσο των ίδιων των συμμετεχόντων όσο και των αναπήρων μελών των οικογενειών τους. Επιπλέον, τα εν λόγω μέλη προέρχονταν από ένα πολύ ευρύ φάσμα αναπηρίας. Δεν εξετάστηκε αναλυτικά το είδος της σχέσης των συμμετεχόντων με το μέλος με αναπηρία (αν ήταν παιδί, αδελφός, γονέας, σύντροφος), καθώς και η σοβαρότητα και η κατηγορία/είδος της αναπηρίας, μεταβλητές που μπορεί να επηρεάζουν το επίπεδο ικανοποίησης των συμμετεχόντων από τη ζωή τους. Τέλος, το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση της θρησκευτικότητας εστίαζε μόνο στην ορθόδοξη χριστιανική πίστη και πρακτική.

Οι περισσότερες θρησκείες στοχεύουν, μεταξύ άλλων, στην προαγωγή της καλής και λειτουργικής οικογενειακής ζωής και τις θετικές σχέσεις γονέα-παιδιού. Τα τελευταία χρόνια, η έρευνα έχει προχωρήσει πέρα από τα βασικά ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσον η θρησκεία υποστηρίζει την ανατροφή των παιδιών, σε μια πιο ενδελεχή διερεύνηση του πώς, γιατί και υπό ποιες προϋποθέσεις συμβαίνει αυτό (Goetze-Morey & Cummings, 2017). Έτσι, μελετώνται οι παράμετροι στις σχέσεις μεταξύ θρησκείας και γονεϊκότητας, οι οποίες οδηγούν ή όχι σε προσαρμοστικές και λειτουργικές συμπεριφορές (π.χ., γονεϊκή ζεστασιά, αυστηρό στυλ διαπαιδαγώγησης, επικοινωνία). Στη διερεύνηση αυτή, σημαντικό ρόλο θα πρέπει να έχει η μελέτη του τρόπου με τον οποίο η θρησκεία βοηθά στην εύρεση νοήματος και σκοπού, ιδιαίτερα υπό αντίξοες και αναπάντεχες συνθήκες. Τα παραπάνω έχουν ακόμη μεγαλύτερη σημασία για τα μέλη των οικογενειών που συμβιών με ένα ΑμεΑ, καθώς χρειάζονται τη μέγιστη δυνατή υποστήριξη για να αντεπεξέλθουν στις προκλήσεις της αναπηρίας και να ανακτήσουν το αίσθημα της ικανοποίησης από τη ζωή τους, και η μελλοντική έρευνα μπορεί να συμβάλλει σημαντικά προς αυτή την κατεύθυνση. Βεβαίως, μεγάλο ενδιαφέρον θα έχει μια μελλοντική έρευνα στα ίδια τα άτομα με αναπηρία, τα οποία πιθανόν να αντιλαμβάνονται τις συνθήκες υπό τις οποίες διαβιών ως λιγότερο/περισσότερο στρεσογόνες από ό,τι οι γονείς ή τα άλλα μέλη των οικογενειών τους και αυτό να επηρεάζει την ικανοποίηση από τη ζωή και την παρουσία νοήματος.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας μπορεί να φανούν χρήσιμα στην υποστήριξη των οικογενειών με ΑμεΑ από τους ειδικούς της ψυχικής υγείας. Καθώς οι περισσότεροι Έλληνες δηλώνουν ότι η θρησκευτική τους πίστη αποτελεί μια σημαντική αξία στη ζωή τους (Τσιρώνης, 2012), μπορεί να είναι ανακουφιστικό για τα θρησκευόμενα άτομα που αντιμετωπίζουν την πρόκληση της αναπηρίας να παρακινούνται στο να συζητούν τα θέματα που τους απασχολούν υπό το φως (και) των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων (Rose et al., 2001). Αυτό ενδέχεται να είναι απελευθερωτικό (από αισθήματα ενοχής και εσφαλμένες πεποιθήσεις) και υποστηρικτικό στον βαθμό που η θρησκευτική τους πίστη μπορεί να τους βοηθήσει να (ανα)κατασκευάσουν το νόημα σχετικά με την αναπηρία και τον ρόλο της στη ζωή τους. Αυτό, με τη σειρά του, μπορεί να τους κάνει να βιώσουν μεγαλύτερη ικανοποίηση από τη ζωή.

Επίσης, όπως προτείνουν οι Steger και Frazier (2005), ακόμη και όσοι δεν είναι θρήσκοι, ή όσοι βιώνουν κρίση στη σχέση τους με τη θρησκεία, μπορούν να επωφεληθούν από μια συζήτηση σχετικά με το νόημα της αναπηρίας στη ζωή τους, χωρίς απαραίτητα να γίνεται αναφορά σε θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αυτό αναμένεται να ενισχύσει την παρουσία νοήματος και να τους βοηθήσει να νιώσουν καλύτερα σχετικά με τη ζωή τους. Συνεπώς, οι συμβουλευτικές παρεμβάσεις που περιλαμβάνουν την προσπάθεια απόδοσης ή ενίσχυσης του νοήματος στη ζωή για τις οικογένειες που αντιμετωπίζουν την αναπηρία μπορεί είναι πολύ βοηθητικές.

Βιβλιογραφία

- Abu-Raiya, H., Sasson, T., & Russo-Netzer, P. (2020, in progress). Presence of meaning, search for meaning, religiousness, satisfaction with life and depressive symptoms among a diverse Israeli sample. *International Journal of Psychology*. <https://doi.org/10.1002/ijop.12709>
- Albrecht, G. L., & Devlieger, P. J. (1999). The disability paradox: High quality of life against all odds. *Social Science & Medicine*, 48(8), 977-988. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(98\)00411-0](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(98)00411-0)

- Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432-443. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.5.4.432>
- Baran, G., Arda Sürücü, H., & Üzel, V. H. (2020). Resilience, life satisfaction, care burden and social support of mothers with a child with acute lymphoblastic leukaemia: A comparative study. *Scandinavian Journal of Caring Sciences* 34(2), 340-347. <https://doi.org/10.1111/scs.12734>
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173>
- Bayat, M. (2007). Evidence of resilience in families of children with autism. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(9), 702-714. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2007.00960.x>
- Bennett, T., Deluca, D. A., & Allen, R. W. (1995). Religion and children with disabilities. *Journal of Religion and Health*, 34(4), 301-312. <https://doi.org/10.1007/BF02248739>
- Berlin, M., & Connolly, F. F. (2019). The association between life satisfaction and affective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 73, 34-51. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2019.04.010>
- Chamberlain, K., & Zika, S. (1988). Measuring meaning in life: An examination of three scales. *Personality and Individual Differences*, 9(3), 589-596. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(88\)90157-2](https://doi.org/10.1016/0191-8869(88)90157-2)
- Chamberlain, K., & Zika, S. (1992). Religiosity, meaning in life, and psychological well-being. In J. F. Schumaker (Ed.), *Religion and mental health* (pp. 138-148). Oxford University Press.
- Chen, W., Niu, G.-F., Zhang, D.J., Fan, C.-Y., Tian, Y., & Zhou, Z. K. (2016). Socioeconomic status and life satisfaction in Chinese adolescents: Analysis of self-esteem as a mediator and optimism as a moderator. *Personality and Individual Differences*, 95, 105-109. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.036>
- Coulthard, P., & Fitzgerald, M. (1999). In God we trust? Organised religion and personal beliefs as resources and coping strategies, and their implications for health in parents with a child on the autistic spectrum. *Mental Health, Religion & Culture*, 2(1), 19-33. <https://doi.org/10.1080/13674679908406329>
- Dellve, L., Samuelsson, L., Tallborn, A., Fasth, A., & Hallberg, L. R. M. (2006). Stress and well-being among parents of children with rare diseases: A prospective intervention study. *Journal of Advanced Nursing*, 53(4), 392-402. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2006.03736.x>
- Diener, E., & Ryan, K. (2009). Subjective well-being: A general overview. *South African Journal of Psychology*, 39(4), 391-406. <https://doi.org/10.1177/008124630903900402>
- Dykens, E. M. (2005). Happiness, well-being, and character strengths: Outcomes for families and siblings of persons with mental retardation. *Mental Retardation*, 43(5), 360-364. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(2005\)43\[360:HWACSO\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(2005)43[360:HWACSO]2.0.CO;2)
- Fisman, S., Wolf, L., Ellison, D., & Freeman, T. (2000). A longitudinal study of siblings of children with chronic disabilities. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 45(4), 369-375. <https://doi.org/10.1177/070674370004500406>
- Frankl, V. (1963). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy*. Pocket Books. (Original work published 1959)
- Frazier, P. A., Tix, A. P., & Barron, K. E. (2004). Testing moderator and mediator effects in counseling psychology research. *Journal of Counseling Psychology*, 51(2), 115-134. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.51.1.115>
- George, L. K., Ellison, C. G., & Larson, D. B. (2002). Explaining the relationships between religious involvement and health. *Psychological Inquiry*, 13(3), 190-200. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1303_04
- Goeke-Morey, M. C., & Cummings, E. M. (2017). Religiosity and parenting: Recent directions in process-oriented research. *Current Opinion in Psychology*, 15, 7-12. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.02.006>
- Green L. (2013). The well-being of siblings of individuals with autism. *ISRN neurology*, 2013, 417194. <https://doi.org/10.1155/2013/417194>
- Green, S. E. (2007). "We're tired, not sad": Benefits and burdens of mothering a child with a disability. *Social Science & Medicine*, 64(1), 150-163. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.08.025>

- Heine, S. J., Proulx, T., & Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations. *Personality and Social Psychology Review*, 10(2), 88–110. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1002_1
- Jegatheesan, B., Miller, P. J., & Fowler, S. A. (2010). Autism from a religious perspective: A study of parental beliefs in South Asian Muslim immigrant families. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 25(2), 98–109. <https://doi.org/10.1177/1088357610361344>
- Kearney, P. M., & Griffin, T. (2001). Between joy and sorrow: Being a parent of a child with developmental disability. *Journal of Advanced Nursing*, 34, 582–592. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2001.01787.x>
- Kimberlin, S. E. (2009). Political science theory and disability. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 19(1), 26–43. <https://doi.org/10.1080/10911350802619870>
- Koenig, H. G. (2015). Religion, spirituality, and health: a review and update. *Advances in Mind-Body Medicine*, 29(3), 19–26. <https://doi.org/10.5402/2012/278730>
- Larson, E. (1998). Reframing the meaning of disability to families: The embrace of paradox. *Social Science & Medicine*, 47(7), 865–875. [https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(98\)00113-0](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(98)00113-0)
- Lightsey Jr, O. R., & Sweeney, J. (2008). Meaning in life, emotion-oriented coping, generalized self-efficacy, and family cohesion as predictors of family satisfaction among mothers of children with disabilities. *The Family Journal*, 16(3), 212–221. <https://doi.org/10.1177/1066480708317503>
- Marks, L. D., & Dollahite, D. C. (2001). Religion, relationships, and responsible fathering in Latter-day Saint families of children with special needs. *Journal of Social and Personal Relationships*, 18(5), 625–650. <https://doi.org/10.1177/0265407501185004>
- Marquez-Gonzalez, M., Lopez, J., Romero-Moreno, R., & Losada, A. (2012). Anger, spiritual meaning and support from the religious community in dementia caregiving. *Journal of Religion and Health*, 51(1), 179–186. <https://doi.org/10.1007/s10943-010-9362-7>
- Martos, T., Konkoly Thege, B., & Steger, M. F. (2010). It's not only what you hold, it is how you hold it: Dimensions of religiosity and meaning in life. *Personality and Individual Differences*, 49(8), 863–888. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.07.017>
- Norlin, D., & Broberg, M. (2013). Parents of children with and without intellectual disability: Couple relationship and individual well-being. *Journal of Intellectual Disability Research*, 57(6), 552–566. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2012.01564.x>
- Oliver, M., & Barnes, C. (2010). Disability studies, disabled people and the struggle for inclusion. *British Journal of Sociology of Education*, 31(5), 547–560. <https://doi.org/10.1080/01425692.2010.500088>
- Olkin, I., & Finn, J. D. (1995). Correlations redux. *Psychological Bulletin*, 118(1), 155–164. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.118.1.155>
- Olsson, M. B., & Hwang, C. P. (2006). Well-being, involvement in paid work and division of child-care in parents of children with intellectual disabilities in Sweden. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50(12), 963–969. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2006.00930.x>
- Park, C. L. (2005). Religion as a Meaning-Making Framework in coping with life stress. *Journal of Social Issues*, 61(4), 707–729. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00428.x>
- Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin*, 136(2), 257–301. <https://doi.org/10.1037/a0018301>
- Park, C. L., & George, L. S. (2013). Assessing meaning and meaning making in the context of stressful life events: Measurement tools and approaches. *The Journal of Positive Psychology*, 8(6), 483–504. <https://doi.org/10.1080/17439760.2013.830762>
- Park, J., & Baumeister, R. F. (2016). Meaning in life and adjustment to daily stressors. *The Journal of Positive Psychology*, 12(4), 333–341. <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1209542>
- Park, N., Park, M., & Peterson, C. (2010). When is the search for meaning related to life satisfaction? *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 2(1), 1–13. <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2009.01024.x>

- Pezirkianidis, C., Galanakis, M., Karakasidou, I., & Stalikas, A. (2016). Validation of the Meaning in Life Questionnaire (MLQ) in a Greek sample. *Psychology*, 7(13), 1518–1530. <https://doi.org/10.4236/psych.2016.713148>
- Pezirkianidis, C., Stalikas, A., Efstathiou, E., & Karakasidou, E. (2016). The relationship between meaning in life, emotions and psychological illness: The moderating role of the effects of the economic crisis. *European Journal of Counseling Psychology*, 4, 1–24. <http://dx.doi.org/10.5964/ejcop.v4i1.75>
- Platsidou, M. (2013). Life satisfaction in adults: The effect of religiosity and worry and the perceived physical health state. In A. Efklides & D. Moraitou (Eds.), *A positive psychology perspective on quality of life* (pp. 87–106). Springer-Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-4963-4>
- Poston, D. J., & Turnbull, A. P. (2004). Role of spirituality and religion in family quality of life for families of children with disabilities. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 39, 95–108. <https://www.jstor.org/stable/23880059>
- Rose, E. M., Westerfeld, J. S., & Ansley, T. (2001). Spiritual issues in counseling: Clients' beliefs and preferences. *Journal of Counseling Psychology*, 48(1), 61–71. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.48.1.61>
- Russell, C. S., White, M. B., & Parker, C. (2006). Why me? Why now? Why multiple sclerosis? Making meaning and perceived quality of life in a Midwestern sample of patients with multiple sclerosis. *Families, Systems, & Health*, 24(1), 65–81. <https://doi.org/10.1037/1091-7527.24.1.65>
- Schnell, T. (2021). *The psychology of meaning in life*. Routledge.
- Seligman, M. (2011). *Flourish: A visionary new understanding of happiness and well-being*. Free Press.
- Seltzer, M. M., Greenberg, J. S., Krauss, M. W., Gordon, R. M., & Judge, K. (1997). Siblings of adults with mental retardation or mental illness: Effects on lifestyle and psychological well-being. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 46(4), 395–405. <https://doi.org/10.2307/585099>
- Sloper, P., Knussen, C., Turner, S., & Cunningham, C. (1991). Factors related to stress and satisfaction with life in families of children with Down's syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32(4), 655–676. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1991.tb00342.x>
- Sobel, M. E. (1982) Asymptotic confidence intervals for indirect effects in structural equation models. *Sociological Methodology*, 13, 290–321. <https://doi.org/10.2307/270723>
- Stainton, T., & Besser, H. (1998). The positive impact of children with an intellectual disability on the family. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 23(1), 57–70. <https://doi.org/10.1080/1366825980033581>
- Steger, M. F. (2009). Meaning in life: A unified model. In C. R. Snyder, S. J. Lopez, L. M. Edwards & S. C. Marques (Eds.), *The Oxford handbook of positive psychology* (pp. 679–687). Oxford University Press. <https://doi.org/10.193/oxfordhb/9780199396511.001.0001>
- Steger, M. F., & Frazier, P. (2005). Meaning in life: One link in the chain from religiousness to well-being. *Journal of Counseling Psychology*, 52(4), 574–582. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.4.574>
- Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), 80–93. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.1.80>
- Steger, M. F., Kashdan, T. B., Sullivan, B. A., & Lorentz, D. (2008). Understanding the search for meaning in life: Personality, cognitive style, and the dynamic between seeking and experiencing meaning. *Journal of Personality*, 76(2), 199–228. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00484.x>
- Steger, M. F., Mann, J., Michels, P., & Cooper, T. (2009). Meaning in life, anxiety, depression, and general health among smoking cessation patients. *Journal of Psychosomatic Research*, 67, 353–358. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2009.02.006>
- Tiliouine, H., & Belgoumidi, A. (2009). An exploratory study of religiosity, meaning in life and subjective wellbeing in Muslim students from Algeria. *Applied Research in Quality of Life*, 4(1), 109–127. <https://doi.org/10.1007/s11482-009-9076-8>

- Treloar, L. L. (2002). Disability, spiritual beliefs and the church: the experiences of adults with disabilities and family members. *Journal of Advanced Nursing*, 40(5), 594–603. <https://doi.org/10.1046/j.13652648.2002.02417.x>
- Τσιρώνης, Χ. (2012). Οι έρευνες για τη θρησκευτικότητα στη σύγχρονη Ελλάδα. Επιστημολογικά προλεγόμενα. *Culture and Research*, 1, 68-82. <https://doi.org/10.26262/culres.v1i0.2715>
- Tunali, B., & Power, T. G. (1993). Creating satisfaction: A psychological perspective on stress and coping in families of handicapped children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34(6), 945–957. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1993.tb01100.x>
- Upmann, A., & Sebre, S. (2010). Sources of life satisfaction judgments in Latvia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 5, 1471–1476. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.07.310>
- Van Cappellen, P., Edwards, M. E., & Fredrickson, B. L. (2021, in progress). Upward spirals of positive emotions and religious behaviors. *Current Opinion in Psychology*, 40, 92–98. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.09.004>
- Van Riper, M., Ryff, C., & Pridham, K. (1992). Parental and family well-being in families of children with down syndrome: A comparative study. *Research in Nursing & Health*, 15(3), 227-235. <https://doi.org/10.1002/nur.4770150309>
- Φιλίππη, Κ., & Σταλίκας, Α. (2012). Ερωτηματολόγιο για το νόημα ζωής. Στο Α. Σταλίκας, Σ. Τριλίβα, & Π. Ρούσση (Επιμ. Έκδ.), *Τα ψυχομετρικά εργαλεία στην Ελλάδα* (2η έκδ., σ. 707). Πεδίο.
- Yilmaz, G. (2019). Spiritual orientation, meaning in life, life satisfaction, and well-being in mothers with disabled children. *Journal of Religion and Health*, 58, 2251–2262. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00925-4>
- You, S., Lee, Y., & Kwon, M. (2019). Effect of parenting stress in Korean mothers of children with disabilities on life satisfaction: Moderating effect of intrinsic religious orientation. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 32(3), 591–599. <https://doi.org/10.1111/jar.12553>

Relationships among meaning in life, religiosity and life satisfaction in families of people with disabilities

Maria PLATSIDOU¹, Lefkothea KARTASIDOU¹, Angeliki PETRIDOU²

¹ Department of Educational & Social Policy, University of Macedonia

² Educator

KEYWORDS

families of people with disabilities,
life satisfaction,
meaning in life,
religiosity

ABSTRACT

Meaning in life and religiosity have been found to be positively associated with life satisfaction in people with disabilities (PWDs) or their family members. The present study examines whether the presence of meaning and/or the search for meaning mediate the relationship between religiosity (i.e., religious beliefs and participation) and life satisfaction (i.e., "satisfaction with personal/emotional life", "feeling of belonging" and "satisfaction with life goals") reported by members of families with PWDs. The participants ($N = 101$) reported higher levels of presence of meaning than search for meaning, moderate levels of religiosity and quite high levels of life satisfaction. The presence of meaning correlated higher than the search for meaning with almost all the subscales examined. Results largely confirmed our hypothesis that meaning in life significantly mediates the relationship of religiosity with life satisfaction experienced by family members of PWDs. In particular, the presence of meaning (but not the search for meaning) was found to be a strong mediating variable in the relationship between belief in God/a higher power and overall life satisfaction, as well as its dimensions "satisfaction with personal/emotional life", "feeling of belonging" and "satisfaction with life goals". In contrast, the presence of meaning did not mediate the relationship between participating in religious practices and being satisfied with life. These findings may be helpful to mental health professionals in supporting families with PWDs.

CORRESPONDENCE

Maria Platsidou,
University of Macedonia,
Egnatia 156,
Thessaloniki 54006
email:platsidou@uom.edu.gr